

УДК 347.153.3

Олександр Мілевський,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Університету державної фіскальної служби України***Альона Мілевська,***канд. юрид. наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Університету державної фіскальної служби України*

ІНСТИТУТ ЕМАНСИПАЦІЇ ЗА РИМСЬКИМ ТА СУЧАСНИМ ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОМ

Стаття присвячена ретроспективному аналізу інституту емансипації в Римській імперії та дослідженню його правового регулювання в сучасному цивільному праві України та світу. Проаналізовано основні підстави надання повної цивільної дієздатності неповнолітнім за законодавством України та окреслено проблематику даного інституту.

Ключові слова: дієздатність, емансипація, шлюб, органи опіки і піклування.

Постановка проблеми. Інститут емансипації виник більше двох тисяч років тому в Римській імперії і став одним із тих правових явищ, які успішно використовуються у світі й нині. Його першочергове значення, як ритуалу звільнення осіб від батьківського піклування, в сучасному світі знайшло своє призначення в процедурі надання повної цивільної дієздатності неповнолітнім. Запровадження емансипації в сучасних умовах зумовлене зміною економічної ситуації в Україні та світі, розквітом підприємництва, стрімким розвитком ІТ-технологій та дистанційних форм працевлаштування, та й загалом – прагненням до економічної автономії неповнолітніх від батьків.

Аналіз практики застосування норм інституту емансипації в Україні свідчить про відсутність належного законодавчого врегулювання даних правовідносин, що зумовлює його слабкий розвиток та поодинокі випадки використання (в період з 2011 по 2018 рр. за даними Єдиного реєстру судових рішень було прийнято лише 46 судових рішень про надання повної цивільної дієздатності за правилами статті 35 Цивільного кодексу України, а статистичних даних органів опіки і піклування стосовно даного питання офіційні джерела інформації не містять).

Мета цієї статті – дослідити історичні аспекти інституту емансипації в римському праві та здійснити аналіз порядку надання повної цивільної дієздатності за нормами сучасного цивільного права України та деяких країн світу.

Аналіз останніх досліджень. Проблема застосування інституту емансипації, його історичний розвиток неодноразово виступали предметом наукових досліджень таких знаних вчених, як Є. П. Андреев, Б. С. Антимонов, С. М. Белова, О. В. Бермічева, С. М. Братусь, С. В. Букшина, Я. Р. Веберс, В. П. Грибанов, Н. А. Д'ячкова, Н. М. Єршова, І. В. Жилінкова, Л. Г. Кузнецова, З. В. Ромовська, І. В. Спасько-Фатеева, Ж. Л. Чорна, Я. М. Шевченко. Проте у реалізації цієї процедури виникає низка практичних та правових проблем, що і зумовили написання цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Бути повнолітнім у Римі не означало бути повністю дієздатним. Це пояснювалось тим, що дієздатністю в Римській імперії наділяли лише домовладки, а всі інші члени сім'ї були підкорені йому. Поділ осіб у сім'ї за сімейним станом (*status familiae*) на осіб свого права (*persona sui iuris*) та осіб чужого права (*persona alieni iuris*) фактично вказував на можливість особи бути самостійною чи залежною в майнових правовідносинах. Тобто самостійними в майнових правовідносинах визначалися лише особи свого права – домовладки. Усі інші члени сім'ї, незалежно від віку та статі, не мали права самостійно вступати в такі правовідносини та вчиняти інші юридично значущі дії. Усе, що було набуто сином, автоматично ставало власністю батька, тоді як обов'язки з дій підвладного для нього не виникали. Адже зобов'язання, що виникали з дій дітей, не визнавалися законними та їх виконання не забезпечувалося примусом з боку держави чи претора (натуральні зобов'язання).

«У римлян, – як пояснював грецьким читачам Діонісій, – немає нічого власного, поки їхні батьки живі, але і гроші, і раби, все, чим би вони не мали, належить батькам» [1]. Батьківська влада була необмеженою та припинялась лише зі смертю батька, смертю підвладного чи отриманням підвладним деяких почесних звань. Проте влада домовладки як право одностороннє могла припинятися штучно – батько мав право за власним бажанням звільнити сина від своєї влади. Ця процедура отримала назву емансипації і виникла як антипод ритуалу мансипації (mansipatio), за допомогою якого римські громадяни здійснювали правочини з речами та особами. Тобто у разі здійснення mansipatio щодо особи вона підпадала під владу домовладки, якщо ж застосовувалась emancipatio щодо особи – звільнялася від батьківської влади. Отже, емансипація (emancipatio) – це процедура звільнення підвладного сина за волею pater familias (домовладки).

У Законах XII таблиць, а саме таблиці IV, що присвячена сімейному праву, міститься таке встановлення: «Якщо батько тричі продасть сина, то нехай син буде вільний [від влади] батька» (IV, 2) [2]. Процедура трикратного продажу сина мала відбуватися в присутності представника влади.

Батько сімейства (pater familias) тричі формально продавав свого сина третій особі, так званому «батьку по довірі» (pater fiduciarius), який клявся, що не буде зловживати отриманими правами на сина і не буде тримати його у своїй власності. Після кожного з трьох продажів «батько по довірі» реемансипував сина батькові сімейства, після чого той давав свободу синові, і син виходив з-під влади батька (patria potestas) [2]. Пройшовши емансипацію, син отримував статус особи свого права, тобто ставав повністю дієздатною та самостійною особою, але втрачав право спадкування після батька.

Незважаючи на вкрай архаїчний характер, ця церемонія виведення сина з-під влади батька існувала протягом усієї історії Риму та не сприймалася римлянами як норма і не пов'язувалася ними з досягненням певного віку, одруженням або внесенням у цивільні списки (як у греків). Імператор Анастасій в 502 р. ввів емансипацію по рескрипту імператора, і тільки в правління Юстиніана вона була замінена на просту заяву перед суддею.

Отже, проведення процедури емансипації щодо підвладного сина означало набуття ним абсолютної автономності від домовладки, надавало йому статус суб'єкта права, можливість бути самостійним учасником цивільних (і не тільки) правовідносин, набувати майно та відчувати його.

Інститут емансипації не припинив свого існування з падінням Римської імперії і в зарубіжному праві, як зазначає І. В. Жилінкова, зберіг своє першочергове значення і трактується як звільнення особи від опіки та піклування з боку батьків або інших уповноважених осіб та набуття нею здатності своїми діями набувати права та обов'язки, тобто набуття особою повної цивільної дієздатності [3].

До прикладу, в ст. 477 Цивільного кодексу Франції встановлено можливість виведення з-під батьківської опіки за умови досягнення особою 16 років. Правовий статус емансипованої особи в цій країні є наближеним до правового статусу повнолітнього та має низку обмежень. Наприклад, емансипований неповнолітній не може здійснювати підприємницьку діяльність (ст. 487) [4].

Відповідно до ст. 323 Цивільного кодексу Іспанії емансипована особа не може позичати гроші, відчувати своє нерухоме майно, об'єкти особливої цінності без дозволу батьків (опікунів) [4]. У США законодавством лише деяких штатів врегульовано інститут емансипації. Відповідно до параграфу 62, 64 Цивільного кодексу штату Каліфорнія особа віком від 14 до 18 років вважається емансипованою, якщо одружується, вступає на військову службу або за рішенням суду. В Україні, як і в більшості європейських країн, також є інститут емансипації.

Українське законодавство пов'язує момент виникнення повної цивільної дієздатності фізичної особи з досягненням 18-річного віку, проте є ряд підстав, коли повна цивільна дієздатність може бути набутою особою із 16 років. Так, нормами цивільного і сімейного законодавства передбачено такі випадки набуття повної цивільної дієздатності достроково:

1) надання повної цивільної дієздатності особі, що досягла 16 років відповідно до положень статті 35 Цивільного Кодексу України;

2) укладання шлюбу особою від 16 років відповідно до положень статті 23 Сімейного кодексу України [5; 6].

Розглянемо докладніше кожен із них.

1) *Надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі за цивільним законодавством* можливе з таких підстав:

– особа, що досягла 16 років і працює за трудовим договором;

– особа, що досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю.

– неповнолітня особа записана батьком або матір'ю дитини;

Порядок надання повної дієздатності, що визначений у статті 35 Цивільного кодексу

України, для осіб, що здійснюють трудову діяльність або записані батьком/матір'ю дитини, є схожим та виражається у винесенні рішення органами опіки та піклування за заявою заінтересованої особи та письмовою згодою законних представників. Якщо ж письмової згоди законними представниками не надано, то повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

При цьому законодавець акцентує увагу на тому, що право на звернення до суду може виникнути у неповнолітнього лише в тому разі, якщо відсутня згода батьків (усиновлювача) чи піклувальника і не розглядається можливість відмови органу опіки і піклування від прийняття такого рішення. Проте, зважаючи на положення ч. 2 ст. 35 Цивільного Кодексу України, орган опіки і піклування не може прийняти таке рішення, якщо відсутня добровільна письмова згода законних представників. Винесення рішення про надання повної цивільної дієздатності без письмової згоди органом опіки та піклування провадиться лише в тому разі, якщо вони померли або визнані недієздатними, безвісно відсутніми, померлими чи були позбавлені батьківських прав. В усіх інших випадках, навіть якщо місце знаходження батьків невідоме, орган опіки і піклування відмовляє неповнолітньому.

Справи про надання повної цивільної дієздатності неповнолітнім розглядаються судом у порядку окремого провадження (ст. 242-245 Цивільного процесуального кодексу України [7]), що вбачається логічним, тому що в цій категорії справ не може виникнути спір про права, адже неповнолітній їх ще не набув.

У разі надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі, що бажає займатись підприємницькою діяльністю, порядок є дещо іншим і виражається в отриманні згоди (за правилами ст. 18 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань – нотаріально посвідченої згоди [8]) батьків, або піклувальників, або органу опіки та піклування. Надаючи альтернативу щодо осіб, які можуть надавати згоду, законодавець запобігає зловживанню батьківськими правами з боку певних батьків. Тим більше, ч. 3 ст. 35 Цивільного кодексу України не передбачає права неповнолітнього звернутися до суду у разі відмови від надання згоди на реєстрацію фізичної особи-підприємця, так само не передбачено дану можливість Цивільним процесуальним кодексом України чи Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-

підприємців та громадських формувань». Також не встановлено, яким чином вирішувати питання реєстрації особи як підприємця, якщо один із батьків надав згоду на здійснення реєстрації, а інший – ні. Алгоритму дій в такому разі законодавством не передбачено.

Крім того, в даному аспекті виникає ще одне питання: чи зобов'язаний неповнолітній громадянин, що за рішенням суду чи органу опіки і піклування отримав повну дієздатність (у зв'язку з записом як батько/мати дитини, до прикладу), надавати органу реєстрації згоду від батьків, піклувальників чи органів опіки та піклування? Виходячи з аналізу ч. 4 ст. 35 та ч. 1 ст. 30, така вимога суперечитиме даним нормам, але норма Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» не встановлює альтернативного переліку документів для неповнолітніх, але дієздатних громадян.

З огляду на зазначене, потребують змін положення Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» в частині 3 п. 1 статті 18, а саме: «для неповнолітніх громадян, що бажають займатися підприємницькою діяльністю – нотаріально посвідчену письмову згоду батьків (усиновлювачів) або піклувальника, органу опіки та піклування або інший документ (свідцтво про шлюб, рішення органів опіки та піклування, судові рішення), що підтверджує надання повної цивільної дієздатності» [7].

По-різному визначається момент набуття повної цивільної дієздатності за вищезазначеними підставами. У випадку з неповнолітніми особами, що працюють за трудовим договором, та особами, що записані батьком/матір'ю дитини, моментом виникнення повної цивільної дієздатності буде момент винесення рішення органом опіки та піклування або набрання законної сили судовим рішенням. А в осіб, що бажають займатися підприємницькою діяльністю, – з моменту реєстрації цієї особи як фізичної особи-підприємця.

Також не можна оминати увагою правовий статус емансипованих неповнолітніх іноземних громадян, що перебувають на території України. Відповідно до статті 18 Закону України «Про міжнародне приватне право» цивільна дієздатність особи визначається її особистим законом. А отже, якщо вона пройшла емансипацію за законодавством своєї країни, то має вважатися такою і в Україні, такий же статус повинні мати й емансиповані громадяни України за кордоном [9].

Що ж стосується правового статусу емансипованого громадянина, то він також, як і в інших європейських країнах, має значні обмеження. Найчастіше вони виражаються у неможливості здійснення прав, для яких законодавством встановлено досягнення встановленого віку. Крім того, виникнення повної дієздатності у неповнолітнього за цивільним законодавством не тягне за собою встановлення такого статусу особи в сімейних чи житлових правовідносинах, що може розцінюватись і як захист прав неповнолітнього, і як їх обмеження.

Проте найбільше суперечностей виникає навколо сімейного статусу емансипованого, адже надання повної дієздатності не означає набуття повноліття, і така особа згідно з ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України вважається дитиною. Емансипація не надає безумовного права неповнолітньому на укладання шлюбу до досягнення шлюбного віку, не позбавляє права на утримання від батьків і т. д.

2) *Укладання шлюбу особою від 16 років відповідно до положень статті 23 Сімейного кодексу України.* Право укладати шлюб Сімейним кодексом України гарантовано особам із досягненням ними 18-річного віку. Проте законодавством передбачено можливість надання права на шлюб особі із 16 років за рішенням суду. Для отримання такого дозволу особа має звернутися до суду із заявою про надання права на шлюб. Відповідно до ч. 1 ст. 109 Цивільного процесуального кодексу України, заява про надання права на шлюб особі, яка досягла шістнадцяти років (ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України), подається до суду за правилами загальної територіальної підсудності – за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем перебування заявника [6; 7]. При цьому подання такої заяви має здійснюватись виключно неповнолітнім та не може бути делеговане законним представником (батькам чи піклувальникам). На підтвердження факту, що укладання шлюбу неповнолітнім відповідатиме його інтересам, до суду мають бути подані докази, що можуть свідчити про вагітність неповнолітньої жінки, народження дитини чи фактичне створення сім'ї. Також у заяві про надання права на шлюб має бути обов'язково вказано, з ким саме планується укладання шлюбу. Адже судовим рішенням може бути надано право на укладання шлюбу саме з передбаченою в судовому рішенні особою, а не будь із ким.

Якщо шлюб планують укласти дві неповнолітні особи, то таку заяву про надан-

ня права на шлюб має бути подано кожним із них окремо. Під час вирішення даної справи не вимагається згода батьків чи інших законних представників на укладання такого шлюбу, але їхня позиція в судовому засіданні з'ясовується задля встановлення дійсних намірів та відповідності інтересам неповнолітнього.

Важливо зазначити, що набута повна цивільна дієздатність неповнолітнім після реєстрації шлюбу зберігається, незважаючи на можливе розірвання шлюбу даною особою до 18 років. Так само, як і припинення реєстрації особи як підприємця чи розірвання трудового договору, не тягне за собою повернення особи в попередній стан неповної цивільної дієздатності.

Укладання шлюбу неповнолітнім та отримання ним у зв'язку з цим повної цивільної дієздатності в національній парадигмі цивільного права не розцінюють як емансипацію, апелюючи до того, що в цьому разі виникнення повної дієздатності є наслідком укладання шлюбу і відбувається автоматично. Тоді як у законодавстві деяких країн, про які було зазначено вище, укладання шлюбу є саме підставою емансипації. У цьому аспекті видається можливим говорити про «звужене» розуміння інституту емансипації в законодавстві України.

Висновки.

Основне призначення інституту емансипації як у римському, так і в сучасному цивільному праві виражається у звільненні осіб від піклування законних представників та наданні повної цивільної дієздатності. В Україні та європейських країнах емансипація стосується осіб, які з певних, встановлених законом підстав можуть отримати повну цивільну дієздатність до досягнення повноліття.

Розглянувши підстави і порядок надання повної цивільної дієздатності неповнолітнім особам за законодавством України, можна стверджувати, що процедура емансипації пов'язана лише з частковими перетвореннями правового статусу неповнолітнього в цивільних, трудових, сімейних правовідносинах, що є недостатнім для вирішення всіх питань, що виникають на практиці. Обмеженість правового регулювання даного інституту, конфлікт норм різних галузей права – такими є реалії використання емансипації в Україні. Через це тільки вдосконалення правового регулювання інституту емансипації дасть змогу неповнолітнім ефективно використовувати цю процедуру та забезпечить належну реалізацію їхніх прав та інтересів.

Список використаних джерел:

1. Колосовська Ю. К. Культура Древнього Риму / Ю. К. Колосовська. – Том 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bibliotekar.ru/polk-20/index.htm> (дата звернення – 25.04.2018).
2. Закони XII таблиць [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/books/8/497/22/> (дата звернення – 25.04.2018).
3. Жилинкова І. В. Правовые аспекты эмансипации несовершеннолетних / И. В. Жилинкова // Проблемы законности. – 2000. – № 41. – С. 76-77.
4. Козловська М. Запозичення елементів правосуб'єктності фізичних осіб в іноземних державах / М. Козловська // Науковий блог Національного університету «Острозька академія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://naub.ua.edu.ua/2016/запозичення-елементів-правосуб'єкт/> (дата звернення – 12.04.2018).
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення - 13.04.2018).

6. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення – 13.04.2018).

7. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення – 16.04.2018).

8. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення – 16.04.2018).

9. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2709-15> (дата звернення – 22.04.2018).

Стаття посвячена ретроспективному аналізу інститута емансипації в Римській імперії і дослідженню його правового регулювання в сучасному громадянському праві України і світа. Проаналізовані основи надання повної громадянської дееспособності неповнолітнім по законодавству України і проблематика застосування даного інститута.

Ключевые слова: дееспособность, эмансипация, брак, органы опеки и попечительства.

The article is devoted to the retrospective analysis of the institution of emancipation in the Roman Empire and the study of its legal regulation in modern civil law of Ukraine and the world. The grounds for granting full civil legal capacity to minors under the legislation of Ukraine and the problems of applying this institution are analyzed.

Key words: capacity, emancipation, marriage, child protection service.